

16. Хлистун І.В. Власна назва в українській поезії II половини XX століття (семантико-функціональний аспект): дис. ... кандидата філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / І.В. Хлистун. – Умань, 2006. – 221 с.

УДК 811.161.2'36-112

ФІКСАЦІЯ АРХАІЧНИХ ПРОНОМІНАТИВНИХ ФОРМ У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Тимошенко А.І., аспірант

Кіровоградський державний педагогічний університет

У статті досліджено процес збереження застарілих займенникових словоформ у складі фразеологічних одиниць української мови із залученням фактичного матеріалу.

Ключові слова: граматичні архаїзми, прономінатив, словозміна, формотворення, фразеологізм

Тимошенко А.И. ФИКСАЦИЯ АРХАИЧЕСКИХ ПРОНОМИНАТИВНЫХ ФОРМ В ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА / Кировоградский государственный педагогический университет, Украина.

В статье исследован процесс сохранения устаревших местоименных словоформ в составе фразеологических единиц украинского языка с привлечением фактического материала.

Ключевые слова: грамматические архаизмы, прономинатив, словоизменение, формообразование, фразеологизм

Tymoshenko A.I. FIXATION OF ARCHAIC PRONOMINATIVE FORMS IN THE PRASEOLOGY ELEMENTS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE / Kirovograd State Pedagogical University, Ukraine.

The process of the preserving of archaic pronominal forms in the idioms of the Ukrainian language with attraction of factual material is investigated in the article.

Key words: grammatical archaisms, pronominate, word changes and shaping, frazeologizm

У сучасній лінгвістиці дослідження з фразеології як розділу мовознавства охоплюють широке коло проблем, серед яких можна виділити кілька основних: вивчення семантики, історії, етимології, становлення літературних і діалектних фразеологічних одиниць (ФО), їхніх стилістичних можливостей.

Свій внесок у розвиток теорії фразеології зробили видатні вчені XIX й першої половини XX ст.: О.О. Потебня, Ш.Баллі, Ф. де Соссюр; зарубіжні дослідники: Ю.Ю. Аваліані, Н.М. Амосова, В.Л. Архангельський, В.В. Виноградов, В.П. Жуков, О.В. Кунін, В.М. Телія, І.І. Чернишова та інші; багато сучасних українських мовознавців: Л.Г. Авксентьєв, М.Ф. Алефіренко, Н.Д. Бабич, Я.А. Баран, М.Т. Демський, С.Н. Денисенко, Н.Д. Коваленко, А.П. Коваль, Л.І. Коломієць, В.І. Кононенко, Ф.П. Медведєв, М.Я. Олійник, Ю.Ф. Прадід, Н.В. Романюк, Л.Г. Скрипник, О.О. Тараненко, Г.М. Удовиченко, В.Д. Ужченко, В.А. Чабаненко та інші.

Незважаючи на чималу кількість наукових джерел, присвячених різноаспектному дослідженню фразеологічної системи української мови, залишаються недостатньо вивченими проблеми компонентного складу фразеологізмів. До сьогодні відчутно бракує праць, у яких розглядалися б граматичні особливості ФО з погляду діахронії, зокрема фіксація архаїчних словоформ у їхньому складі.

Як указує вітчизняний дослідник Д.М. Шмельов, граматичні архаїзми найкраще зберігаються тільки в стійких одиниць [14, с. 22]. Такі висловлювання завжди мають ідіоматичний, цитатний характер, тому вони ніколи не є стилістично нейтральними.

Серед застарілих словоформ, зафіксованих у фразеологізмах української мови, важливе місце належить залишкам давньої словозміни та формотворення прономінатива. Ці архаїзми побіжно описані в працях з історичної граматики української мови [1; 8], а в академічному виданні з морфології української мови [4] застарілі словоформи займенника, зафіксовані або в діалектах, або в художніх творах письменників, подано поряд з коментарями до відмінювання. Архаїчні займенникові грами недостатньо досліджені вітчизняними лінгвістами, що й зумовило актуальність пропонованої розвідки.

Метою наукової статті є виявлення закономірностей збереження застарілих займенникових словоформ у фразеологічних одиницях загальнонародної мови. Для реалізації мети необхідне розв'язання наступних завдань: 1) визначити різновиди архаїчних прономінативних словоформ на прикладі фразеологічного складу української

мови; 2) виявити сфери поширення займенникових граматичних архаїзмів; 3) назвати основні причини фіксації цих граем у стійких одиницях. Дослідження виконується із залученням фактичного матеріалу, який взято з різних лексикографічних видань: фразеологічних словників, збірників прислів'їв, приказок, крилатих висловів.

Підтримуючи погляд на широке розуміння фразеології (до ФО зараховуємо стійкі вислови (ідіоми), порівняльні звороти, крилаті вирази, прислів'я, приказки, каламбури тощо), визначимо основні залишки давньої словозміни прономінатива.

Серед найбільш частотних архаїчних явищ, зафіксованих у складі ФО української мови – короткі й повні нестягнені форми займенників, що зумовлено аналогією до ад'єктивних словоформ.

Три означальні займенники можуть поширюватись паралельно в двох формах називного відмінка однини, що з погляду морфології становлять нечленну і членну форми однієї і тієї ж займенникової основи: *сам* і *самий*, *кожний* і *кожен*, *усякий* і *усяк* [4, с. 274]. У прислів'ях та окремих приказках нерідко збережені тільки короткі форми займенників *всякий* та *кожен*: **Всяк** хоче взять, а ніхто не хоче дати [12, с. 60]; **Всяк** ласий на чужі ковбаси; *Поїмо сьогодні твоє, а завтра всяк своє*; *На любов і смак товариш не всяк*; *Підійми всяк колос – з колосків росте мішок* [9, с. 57, 59, 60, 116]; *Май – усяк собі дбай*; *Настав лютий – тверезий взутий, а пияк – босий всяк*; *Бідного всяк учить уму-розуму, та ніхто хліба не дає*; **Кожен** віддав би дві зими за одне літо; **Кожен** дубок хвалить свій чубок; *Коли місяць май, кожен собі дбай*; *Голої кістки не кожен з нас любить лизати*; **Кожен** уміє хліб їсти, хоч і нема де присісти [10, с. 43, 44, 48, 52, 649, 652, 700].

Крім того, займенники різних розрядів поширені в нестягненій формі в окремих крилатих висловах та ідіомах: *У нашій раї на землі, / Нічого кращого немає, / Як тая мати молодая з своїм дитяточком малим*; *Не так тії вороги, Як добрії люди* (Т. Шевченко); *Нащо йому про тебе знати* (Л. Глібов); *Усе тебе пригодиться, що на полі корениться*; *Не все тебе робиться, що на думці зродиться*; *Давно тебе пропало, що з воза упало*; *Все тебе перетовчеться да перемелеться* [9, с. 69, 128, 136]; *Тут тії правди, як у решеті води*; *Тебе йому так потрібно, як лисому гребінь, сліпому дзеркало, глухому музика* [12, с. 123, 229]; *Маю я руки на тії муки* [10, с. 657]; **всякеє** *даяніє* *благо* “оцінка чийхось внесків – явно невеликих у певну справу” [3, с. 273].

Чимало архаїчних відмінкових форм прономінатива збережено в діалектах та літературних творах, які вживаються або з певною стилістичною метою, або для відображення особливостей мовлення жителів тієї чи тієї місцевості.

У статті “Діалектна основа української літературної мови” І.Г. Матвіяс указує, що у всіх трьох наріччях фіксуються займенникові форми: *м'ін'ї* „мені”, *шо* „що”; у північних і південно-східних говорах збережені форми з початковим [й] замість нормативного [н] – *за його, з йейу, до йїх*; говори північного наріччя представлені формами: *м'ін'є, мен'є, мн'ї, мн'є* “мені”; *тоби, тоб'є* “тобі”; *соби, соб'є* “собі”; *йїє* “їй”; з *йойу, з йой* “з нею”; *гетой, гета, гето* “той”, “та”, “те”; *ц'їє, ц'оє, цейє, с'їє* “цієї”; *тойейі, туйейі, туйі, тойє, теїє* “тієї”; займенникові форми *ц'їїї* “цієї”, *т'їїу* “тією” характерні для південно-східних говорів; форми *йї, йу*, з прийменником *н'у* “її” вживаються в південно-східних і південно-західних говорах; у південно-західних говорах наявні форми: *ми, м'ї* “мені”; *ти, т'ї* “тобі”; *си* “собі”; *за него* “за нього”; *сес', сис'а, сисе* “цей”, “ця”, “це”; *отой, ота, оте; тот, тота, тоте; аот, аота, ат оте, тамтой, тамта, тамте, тамтот, тамтота, тамтоте* “той”, “та”, “те”; *цейї* “цієї”, *тойї* “тієї”, *теїу* “тією”; *тко, ко* “хто”, *чо, што* “що” [4, с. 28]. Окремі діалектні форми займенників збережені й у складі стійких виразів: *відправити на тот світ* “знищити фізично когось”, *і вашим, і нашим, і міні* “про шахрайство продавця”; каламбурів: *Пришій міні, мамо, до гудзика каганець*; *Снилось міні, шо я сю ніч їздив на свині, Ти міні такий зелений – аж розовий* [13, с. 55, 169].

У південно-західних діалектах спостерігається вплив вказівних займенників на оформлення присвійних, і, як зазначає Ю.Ф. Прадід „саме так і виникла стягнена форма орудного відмінка однини *свої*” [7, с. 46]: діал. *боятися свої тини* – літ. *боятися своєї тини* “бути надміру обережний щоб уникнути відповідальності за когось, за щось; застерегти себе від чогось неприємного”.

У складі діалектних фразеологізмів (зокрема, бойківських) найчастіше поширюються займенникові енклітики (проклітики) *сі, си, ся*, які походять від давньоукраїнських коротких форм зворотного займенника *себе*: *не з біди сі діяти кому* “капризувати”, *на вандри сі пустити* „піти швендяти; тинятися”, *куди ви сі взяли* “ви помиляєтесь”, *догосподарювати сі до дідівської торби* “зійти нінащо”, *зайти си з ким* “зачепитися з ким” [6, с. 55, 82, 95, 225, 292], *най сі преч каже* “хай не повториться”, *най ся ни приказує* “говорять, коли мова йде про неприємні факти”, *тобі ся голова наостриє* „ти порозумнішаєш” [6, с. 134, 139, 472]. Такі форми обмежено вживаються в складі літературних стійких одиниць: *де не горить, там ся не курить* “на все є своя причина” [5, с. 40].

Давні форми займенника *себе* зберігаються й у складі українських прислів'їв: *Хто потонає, той ся за косу*

хапає; Іще той ся не вродив, щоби йому догодив; Від своєї тіні ся не сховаєш; Хто по кладці мудро ступає, той ся в болоті не купає; Якби кінь свою силу знав, ніхто би сі на нім не всидів; Із свині чоловік нігди не буде, але з чоловіка свиня ся може стати; Хто потопає, той ся за косу хапає; Ори, сій й на жнива ся надій; Сухе дерево хоть кілька підливай, то сі не зазеленіє; Не тепер по гриби ходять, але восени, коли ся родять; Най сі веретено встидає, що голе ходить [9, с. 28, 46, 71, 72, 87, 113, 126, 127].

На прикладі паремій можна спостерігати, як означальні, вказівні, питально-відносні та деякі інші займенники за аналогією до прикметникових грамам репрезентують органічні рефлексії давніх форм місцевого відмінка: *У кожнім році – два Миколи: на першого не буває холодно ніколи, на другого – не буває тепло; У кожнім році – два дурні: один голодний, другий – холодний; Як на вівці шкури не стане, то на чім вовна виросте?; Байдуже ракові, в яким горшку його зварять; Болить бік дев'ятий рік, та не знаю, в яким саме місці; Віддасть він на тім світі: угольками* [10, с. 69, 671, 675, 676, 679].

В деяких ФО зберігається давній займенник *аз*: *есьм аз* „вказування мовця на свою особу”; *Аз п'ю квас, а де побачу пиво, не прийду мимо* [12, с. 92]. Як відзначає С.П. Самійленко, ще в пам'ятках XIV ст. звичайною була форма *я*, а *язь* та *азь* вживали зрідка. *Язь* використовували здебільшого в традиційних виразах, зачинах дарчих грамот. *Азь* – мовний атрибут текстів зі значною кількістю старослов'янських, у сталих виразах, документах, пов'язаних з діяльністю духовних осіб [8, с. 152-153].

Архаїчна форма вказівного займенника *сякий* поширена тільки в сполученні із займенником *такий*: *сякий, такий; [і] сякий і такий* “непорядний, не такий, як інші люди”; *сякий-[не]-такий син* „уживається для вираження незадоволення, обурення ким-небудь” [2]; *Літом сякий-такий бурянець та хліба буханець – і ситий молодець* [10, с. 47].

Крім того, народні вирази фіксують у своєму складі:

- архаїчну форму знахідного відмінка займенника 2-ї особи *тя*: *Хвали мене, губонько, бо тя роздеру; Не дражни пса, не вкусить тя* [9, с. 38, 96];
- усічену форму давального відмінка особового займенника *він – му*: *Засів му клин у голові* [9, с. 133];
- форму знахідного відмінка однини анафоричного займенника жіночого роду *ню*: *Вош – то така худоба, що ні злодій не вкраде, ні на ню ніяка пошесть не знайде* [9, с. 109];
- давній варіант означального займенника *сам*: *Само поросятко мішок дере і само квікає; Не шукай лиха – само тебе знайде* [9, с. 91, 145]; *Ремесло пити та їсти не просить, а само дає* [12, с. 104].

Застарілі форми вказівних займенників *ті, те* знайшли своє віддзеркалення у фразеологізмах, на зразок *во дні они, во время оно* „давно” [11, с. 46].

У крилатих виразах на кшталт *Чи довго ще на сім світі катам панувати?* (Т. Шевченко); *Тайна сія велика єсть* „позначення чогось таємного, прихованого” [3, с. 265] збережено архаїчні форми вказівних займенників *сей, ся*.

Поряд з формою родового відмінка однини жіночого роду *тієї* у ФО засвідчено ненормативну з погляду сучасної літературної мови форму *теї*: *Оце зостався: ні теї стіни не дістану, ні теї – хоч у той куток головою бийся, хоч у той* [10, с. 662].

Таким чином, збереження архаїчних словоформ у складі ФО свідчить про здатність фразеологізмів бути семантично неподільними, невивідними, які відтворюються в процесі мовлення як сталі одиниці й, утворившись у різні історичні періоди розвитку мови, зберігають і давні морфологічні форми різних лексико-граматичних класів. Використання застарілих прономінативних грамам переважно в зрощеннях (ідіомах), прислів'ях, приказках, крилатих висловах пояснюється давністю існування таких утворень, вузькотериторіальним поширенням, стилістичними причинами. Граматичні архаїзми у фразеологізмах української мови потребують подальшого дослідження з метою виявлення структурно-семантичних особливостей, стилістичних функцій у сферах поширення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови / С.П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.

2. Інтегрована лексикографічна система “Словники України” [Електронний ресурс] / В.А. Широков, О.Г. Рабулець, І.В. Шевченко та ін. – К.: Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2007.
3. Коваль А.П. Спочатку було Слово: крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 312 с.
4. Матвіяс І.Г. Займенник / І.Г. Матвіяс // Сучасна українська літературна мова: морфологія / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К.: Наук.думка, 1969. – С. 265–286.
5. Олійник І.С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І.С. Олійник, М.М. Сидоренко. – Харків: Прапор, 1997. – 462 с.
6. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 т. / М.Й. Онишкевич. – К.: Наук.думка, 1984. – Т. 1-2.
7. Прадід Ю.Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок) / Ю.Ф. Прадід // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 44-47.
8. Самійленко С.П. Морфологія / С.П. Самійленко // Історична граматики української мови / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко та ін. – К.: Вища школа, 1980. – С. 105-165.
9. Скарбниця народної мудрості / [упор. Т.М. Панасенко]. – Харків: Фоліо, 2004. – 286 с.
10. Слово батьків з усіх віків / [укл. Н.Міщенко, М.Міщенко]. – К.: Богдана, 1998. – 1136 с.
11. Ужченко В.Д. Фразеологічний словник української мови / В.Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.
12. Українські прислів'я, приказки, фразеологічні вирази, крилаті вислови / [авт.-упор. А.П. Ярещенко]. – Харків: Фоліо, 2008. – 240 с.
13. Чабаненко В.А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя: Стат і Ко, 2001. – 201 с.
14. Шмелев Д.Н. Архаические формы в современном русском языке / Д.Н. Шмелев. – М., 1960. – 258 с.

УДК 811.161.2 (=161.1)'367.628'37'36 –115

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВИГУКІВ ТА ЗВУКОНАСЛІДУВАЛЬНИХ СЛІВ У СИСТЕМІ ЛЕКСИКО- ГРАМАТИЧНИХ КЛАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ (ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ)

Томили́на Г.Я., к.філол.н., доцент, Мацего́ра І.Л., к.філол.н., доцент

Запорізький національний університет

У статті наводиться порівняльна характеристика структурно-семантичних особливостей вигуків та звуконаслідувальних слів у морфологічній системі української та російської мов. Зокрема схарактеризовано місце, функції, вживання та походження цих лексико-граматичних класів. Результати дослідження можуть бути використані при розробці проблем, пов'язаних з лінгводидактичними перспективами викладання обох мов у вищих навчальних закладах гуманітарного спрямування.

Ключові слова: вигук, звуконаслідування, семантика, граматична форма, лексико-граматичний клас

Томили́на Г.Я., Мацего́ра И.Л. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕЖДОМЕТИЙ И ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ СЛОВ В СИСТЕМЕ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИХ КЛАССОВ УКРАИНСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье приводится сравнительная характеристика структурно-семантических особенностей междометий и звукоподражательных слов в морфологической системе украинского и русского языков. В частности охарактеризованы место, функции, употребление и происхождение данных лексико-грамматических классов